

АОРИСТ И ИМПЕРФЕКАТ У ГОВОРИМА МЕТОХИЈСКО-КОСОВСКОГ И СЕВЕРНОШАРПЛАНИНСКОГ АРЕАЛА

У прилогу се разматра морфолошка судбина простих претерита у ареалу који чине говори призренско-јужноморавског типа у јужном делу Метохијске и јужном и централном делу Косовске котлине, којима се придружује и северношарпланински говор Сиринића. Три говора северношарпланинског типа овога ареала – горански, подгорански и сретечки – претрпела су македонски утицај различитог интензитета. Типолошка и генетска припадност говора једног или другог типа имала је за последицу и различиту морфолошку еволуцију простих претерита, посебно у множини.

Балканистичка преобликовања са општом тенденцијом упрошћавања језичког система – везивањем аориста за перфективне, односно имперфекта за имперфективне глаголе, подједнако су захватила све говоре анализираниог ареала.

Маркантна разлика између говора призренско-јужноморавског и северношарпланинског типа уочава се у судбини множинских облика. Експанзијом аористних множинских наставака у оба претерита и високом стабилизацијом множинских наставака *-смо*, *-сте*, говори призренско-јужноморавског типа наслањају се на суседне косовско-ресавске говоре, са којима их и иначе везује и низ других морфолошких особености (*имађаше* / *имадаше*). Стабилизацијом имперфекатских наставака у оба претерита (*донесомо* / *донесоме*, *донесоте*, *донесоа*), северношарпланински говори део су македонско-бугарског ареала.

Говори једнога или другог типа јасно су раздвојени судбином 3. л. мн. простих претерита. У северношарпланинским говорима уопштен је имперфекатски наставак (*донесоа*, *имаа* / *имашоа*).

Довршена стабилизација грађења аориста од свршених и имперфекта од несвршених глагола, довршено изједначавање наставака 1. л. мн. и 2. л. мн. оба претерита, подстакло је и приближавање 3. л. мн. у јужнометохијским говорима. Уопштава се имперфекатски наставак (*проц'ов*, *имадав*), у јужнокосовском говору у већем делу уопштава се аористно *-ше* (*проц'оше*, *имашоше* / *имадаше*), у централнокосовском делу, иако је процес свођења оба наставка на *-ше* започет, и даље доминира морфолошка разлика у 3. л. мн. између простих претерита.

Кључне речи: аорист, имперфекат, метохијско-косовски, северношарпланински говори, морфолошко приближавање.

¹ radivoje.mladenovic@gmail.com

² Рад је настао у оквиру пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора” (број 178020).

1. Предмет овога прилога је судбина простих претериталних времена, аориста и имперфекта, у говорима који су генетски и типолошки међусобно различити, а који су се нашли на ивици додира двају великих дијалекатских комплекса – српског и македонског³. Једна од диференцијалних црта која ствара лингвистичку индивидуалност два подареала у овој зони – северношарпланинског, са знатнијим македонским утицајем и метохијско-косовско-сиринићког подареала, који чини посебан поддијалекат призренско-јужноморавског дијалекта – судбина је простих претерита, и то како у облицима, тако и у фреквентности употребе. У свим говорима анализираног ареала, независно од генетског порекла, уочавају се и неке заједничке иновације, потврђене у призренско-тимочким, односно македонским говорима.

Највећи део ареала припада говорима призренско-јужноморавског типа. Ови говори оформљени су у јужној Метохији (ЈМГ), јужном (ЈКГ) и централном Косову (ЦКГ), затим у северношарпланинској жупи Сиринић (СиГ)⁴.

У јужном и централном делу Северношарпланинске области⁵, формиран су говори са већим или мањим македонским упливом, посебно снажним у морфологији: у југозападном делу формиран је периферни западномакедонски горански говор (ГГ), у централном делу сретечки говор (СрГ), у основици призренско-јужноморавски, али са бројним македонизмима у морфологији; у Подгори, на ободу јужне Метохије, настао је мешавински горанско-јужнометохијски подгорански говор (ПодгорГ), са бројним македонизмима горанског типа.

1.1. Највећи део српског (словенског) становништва прогнан је 1999. године из матичних области. Осим из Сиринића, носиоци говора призренско-јужноморавског типа највећим делом исељени су са Косова и Метохије. Иако опстало у нешто већем броју, становништво северношарпланинског дијалекатског типа знатно је проређено, посебно у Гори и Средској.

2. Општи продор перфекта у сферу употребе простих претерита, посебно имперфекта, захватио се све говоре анализираних зоне. Експанзија префекта, међутим, различите је снаге /Младеновић, 2004а: 468–470, Младеновић, 2013: 353–354/.

Аорист је жив глаголски облик у свим говорима, иако и овај глаголски облик потискује перфекат свршених глагола. Имперфекат је различите

---

³ Детаљније о дијалекатској диференцијацији у овом ареалу в. у Младеновић, 2004.

⁴ О општој дијалекатској структури и разлозима издвајања говора овога ареала у посебан поддијалекат призренско-јужноморавског дијалекта в. у Младеновић, 2013: 405.

⁵ О говорима северношарпланинског типа в. Павловић, 1939; Младеновић, 2001; Младеновић, 2004; Младеновић, 2005; Младеновић, 2012.

присутности у појединим говорима: чешћи је у северношарпланинским, у процесу је слабљења у јужнометохијским и косовским говорима призренско-јужноморавског типа /Младеновић, 2004а: 468–470, Младеновић, 2013: 333–348/. Семантичко пражњење имперфекта и његова замена перфектом несвршених глагола најизразитија је у севернијем делу Метохијске и Косовске котлине.

2.1. Балканистичко упрошћавање морфолошког система, као опште обележје свих говора анализираних зоне, са – додуше – различитим резултатима, захватило је и просте претерите. Везивањем аориста за свршени глаголски вид и имперфекта за несвршени, из језичке структуре отклоњена су сложена семантичко-синтаксичка правила употребе аориста несвршених глагола. Овим својством говори анализираних области део су ширег балканословенског ареала, у коме је тенденција везивања простих претерита за глаголски вид општа карактеристика говора призренско-тимочке области /Белић, 1905: 354/. Од значаја за разумевање стања у говорима метохијско-косовско-сиринићком ареала јесте и чињеница да је везивање глаголског вида за одређени претерит својство и оближњих говора косовско-ресавског типа у северној Метохији /Букумирић, 2003: 260/, али и говора југоисточне Црне Горе, у којима се аорист гради „углавном од свршених глагола” /СТИЈОВИЋ, 2007: 177–180/. Значај зетско-сјеничких говора за морфолошку судбину простих претерита у метохијско-косовско-сиринићком ареалу треба тражити у чињеници да се према Метохијској и Косовској котлини, затим, према Сиринићу, вековима кретала кучко-васојевићка миграциона струја /Младеновић, 2004: 2014/.

2.2. Везивање глаголског вида за аорист, односно имперфекат, омогућава морфолошка укрштања ова два претерита, што доводи до настанка нових наставака, али и до једначења множинских наставака простих претерита у сва три лица. Резултати оваквог укрштања различити су у појединачним говорима.

На морфолошко укрштање аориста и имперфекта у једнини пресудно је утицало губљење -х. Недостатак морфолошког обележја у 1. л. јд. подстакао је продор обележја које би омогућило морфолошку индивидуалност овога лица, тако да је у једнини управо у овом лицу потврђено знатно преобликовање, уз чување некадашњих морфолошких обележја у неким глаголским врстама.

У 2. л. јд. и 3. л. јд. простих претерита старије стање је релативно добро очувано у свим говорима истраженог ареала, с напоменом да је у неким говорима у имперфекатској парадигми уочљиво ширење елемента *ш-* из ова два лица у 1. л. јд., а у неким говорима и у укупну парадигму.

Поред оствареног једначења наставака аориста и имперфекта у 1. л. мн. и 2. л. мн., приближавање је потврђено и у 3. л. мн., и то уопштавањем имперфекатског, односно аористног наставка у оба проста претерита. Приближавање је довршено у северношарпланинским говорима, док је у метохијско-косовско-

сиринићком ареалу ситуација знатно сложенија, са јасном диференцијацијом метохијских од косовских говора. Брисање морфолошке диференцијације 3. л. мн. простих претерита подстакнуто је већ оствареним једначењем 1. л. мн. и 2. л. мн. Само приближавање могло је бити подстакнуто и довршеном стабилизацијом имперфекатских множинских облика у северношарпланинским говорима и миграцијама које су у околне низијске крајеве доносиле становништво чији је дијалекатски тип натруњен македонизмима у мањој или већој мери⁶.

Типолошка и генетска припадност појединих говора утицала је и на општу судбину простих претерита, и то пре свега у множини. Призренско-јужноморавски говори знају за развој карактеристичан за српске говоре, пре свега призренско-јужноморавског типа, али и оближње косовско-ресавске говоре, говори северношарпланинског типа део су шире македонско-бугарске еволуције /Младеновић, 2013а: 172–178/.

2.3. Аорист је знатне стабилности у свим говорима анализираног ареала. Док је у северношарпланинским говорима имперфекат релативно стабилан, у говорима призренско-јужноморавског типа његова снага неједнака је, са тенденцијом слабљења како се иде од југа ка северу. Обим присутности имперфекта, очигледно, може се објаснити ареалним принципом.

Разлози за редуковање наслеђеног инвентара претериталних времена, посебно имперфекта, налазе се у семантичком померању прошлости, што доводи до слабљења функционалне границе између аориста, имперфекта и перфекта. Када семантичка граница између перфекта, аориста и имперфекта постане неоштра, долази до ширења перфекта, који се односи на неодређену прошлост, али и до семантичког слабљења, па и губитка имперфекта, који нема позицију доживљености какву има аорист.

3. АОРИСТ

3.1. Ј е д н и н а

3.1.1. У свим говорима области посведочена је експанзија наставка *-o(x)* на рачун *-e(x)* у 1. л. јд. аориста, чиме се врши секундарна морфологизација после испадања *-x* из наставка, па се остварује морфолошка разлика у односу на 2. л. и 3. л. јд.

Од глагола с аористном основом на сугласник, после испадања *-x*, *-o* се осетило морфолошким знаком 1. л. јд. аориста, па је однос ја *отидо* – ти *отиде* – он *отиде*, у већем делу области стабилан:

---

⁶ Маркантна иновација морфолошког типа македонског порекла у метохијско-косовско-сиринићком дијалекатском типу односи се на елиминацију множинске моције глаголских придева, са уопштавањем *-ле* у јужној Метохији, Сиринићу и већим делом у јужном Косову /Реметић, 1996: 507–508; Младеновић, 2004а: 464; Младеновић, 2013: 356/, док се – како се иде од југа ка северу Косовске котлине – повећава снага општемножинског *-ли* /Павловић, 1970: 114–115; Младеновић, 2013: 356–357/.

а) *Удадо се*, па *се наједо*, *препадо* у воду, ги *побего* ЈМГ, па *се обуко*, *отидо*, ја ти *реко*, *прекидо* конач, *падо* ЈКГ, *дадо* паре, *испек*о колач, *истре*со гу крушку ЦКГ, *се пресвуко*, *слего*, *нађо*, *оти*до дома СиГ.

б) *Реко*, *дојдо*, *оти*до ке башча, *дадо* ћерка, а ти *реко* ГГ, му *дадо* и ја, *испек*о пита, *исек*о лésка, *се пре*бодо ос íгла СрГ.

3.1.2. Наставак -о је у експанзији, па продире уместо других наставака:

а) *Оздра*во се, и *умро*, *умро* за њу, *превр*зо ко'н'е ЈМГ, *по*живо добро, *поч*'о и ја, *вид*о да не могу ЈКГ, и ја *п*очо, *вид*о не *вид*о – гу *у*зо, и ја га *за*мрзо, *у*зо за у поље ЦКГ, *прел*ето, *изг*оро, *из*јуро на пút СиГ.

б) *Изг*оро сéно, го *вид*о, *п*оседо две недеље ГГ, *се за*боро, *у*зо краву, ги *вид*о на рóјна СрГ.

Експанзија -о изразитија је у говорима призренско-јужноморавског типа, пошто се у северношарпланинским говорима у Средској и Гори јавља у мањем броју примера, а у ПодгорГ није потврђена. Оваквав однос последица је експанзије наставак 2. л. и 3. л. јд. у 1. л. јд. у северношарпланинским говорима.

С обзиром на јасну морфолошку обележеност 1. л. јд. на -о, акценат оваквих облика варира у говорима са парадигматским акцентом⁷. За говоре са фиксираним антепенултимским, односно пенултимским акцентом ритамска структура на нивоу речи, некада и на нивоу синтагме, не дозвољава варијације.

3.1.3. Ширење наставака -е из 2. л. и 3. л. јд. у 1. л. јд. у призренско-јужноморавским говорима потврђено је малим бројем примера само у СиГ и подгорском ЈМГ. Овакво уопштавање општејединског наставак резултат је близине СрГ и ПодгорГ овим говорима:

И ја ги *да*де дар, и ја вој *р*еч'е ЈМГ, ја *оти*де у школу СиГ.

У ПодгорГ у аористу свих глаголских врста дошло је до општег једначења облика сва три лица у јд. аориста. У ГГ (Младеновић, 2001: 422-423) и СрГ започет је процес једначења, потврђен у говору муслиманског становништва:

И ја *оти*де, *дој*де, *прој*де, *да*де, *п*омете двór, ге *ис*пéте чóрапе ГГ, ја *п*омузе крáva и *оти*де, ја му *до*несе, му *р*еч'е за нојзу, ја *ис*печ'е зéл'аник ПодгорГ, му *р*ече и ја, и ја ти *о*стаде на пút СрГ.

3.1.4. У говорима са парадигматским акцентом код глаголских врста у којима је губитак -х из наставак довео до приближавања сва три лица једине, местом акцента контрастира се 1. л. јд. са 2. л. и 3. л. јд., са општом тенденцијом да се акценти везују за половине речи – у 1. л. јд. за финални, у 2/3. л. јд. за иницијални слог. Овај принцип није доведен до краја, па има

⁷ Овај тип акцента, као међуфаза између граматичког и ритамског акцента, захвата скоро све говоре призренско-јужноморавског типа Косовске котлине, док је у јужној Метохији он обележје говора између Призрена и Ђаковице. О овом типу акцента в. Младеновић, 2001а; Младеновић, 2013: 28–61.

ређих потврда које не потврђују изнети закључак /Реметић, 1996: 504; Павловић, 1970: 102–111; Младеновић, 2001а: 236–237; Младеновић, 2013: 334–336/.

а) Од глагола 7. Белићеве врсте с аористном основом на *-е*, поред 1. л. јд. на *-о*, јављају се и факултативни примери на *-е*, који су често акценатски обележени тиме што се акценат везује за ултиму, чиме се 1. л. јд. контрастира са 2. л. и 3. л. јд., у којима је акценат често на иницијалном слогу / Младеновић, 2001а: 236–238; Младеновић, 2013: 335–336/:

Замрзе га ја, *оч'уте* му, *изгорé* питу, и га *завртé* ЖКГ, *огладнé* и ја, *прозборé* да знаш, *долетé* ка да има крила, тако *извртé* рупу ЦКГ, *не* га *видé* њéга, *видé* шо ч'е иде, *запиштé* от стра, *отрпé* што ми реч'е ЈМГ.

б) Од глагола 7. врсте и појединачних глагола 4. врсте, најчешће у ЖКГ и ЦКГ, од јужнометохијских практично само у подримском говору, акценат је најчешће на отвореној ултими:

Му *испржé* јајца, *бсам* дéцу *изродé*, *ољуштé* љутике, *не*како *добé* пáсош, *попé* и ја *вино* ЖКГ, *напуштé* Липља́н да идем у Србију, *искочи́* од њíве, *тури́* на аста́л да се *јé*, *извади́* па́ре ЦКГ, га *ожењé*, га *извади́* њéга на сока́к, *се оцрнé*, *добé* пла́ту, *попé* ши́ше раки́у ЈМГ.

в) Исто се догађа и са глаголима аористне *-а* основе:

Посеја́ гра, *сабра́* ги дéцу, *каза́* за свáдбу, *опра́* тéше, *обања́* дéцу, *одврза́* сто́ку ЖКГ, *истерá* кра́ве, *набра́* дрва, *овеја́* чени́цу, *намотá* на рúку, *закла́* јагње, *расипá* во́ду ЦКГ, *опра́* тéше, *собра́* љúде да ги ка́жемо, га *закопа́* дол'éко от кúч'е, *се утена́* од рабóте ЈМГ.

3.1.5. У говорима са парадигматским акцентом, у 2/3. л. јд. аориста акценат је високо стабилан на иницијалном слогу, независно од глаголске групе:

До́м'е, *видé*, *у́зе*, *о́днесе* и *о́н*, *о́стаде* ч'о́рба, *по́тписа* то́ј, *кúч'е* *за́лаја*, *о́на* ме *испрати*, *мло́го се* *измуч'и*, ми *се о́жени* бра́т, и *о́на* *расипа* во́ду, и *о́н* ги *закопа* те љúде ЖКГ, *по́гину* на пра́вду бо́га, па *се за́вуче* у рупу, и *Ми́лка се* *удаде*, ста́н *се на́пуни*; *у́тече*, *по́беже* од Нёмце; *па́де* и не мо́же да се ди́гне ЦКГ, *препа́де* Срби́ја, све ги *раскомати*, *у́фати* га сáн, *се по́буни*, и *о́н у́мре*, и *се о́жени* сáн, *по́бегна* у кúч'у ЈМГ.

3.2. М н о ж и н а

У множини аориста у свим говорима потврђено је колебање између наставака са елементом /-е-/ и елементом /-о-/ , са тенденцијом уопштавања /-о-/. Овакво стање унеколико прати судбину јединских облика.

3.2.1. У говорима оба подареала присутна је тежња ка морфолошком изједначавању у сва три лица и приближавању оба проста претерита. Сам пут и обим изједначавања, међутим, различити су.

Упркос морфолошком приближавању, семантика аориста, односно имперфекта у множини остаје стабилна, пошто је она условљена видом глагола.

3.2.2. У 1. л. мн. аориста у свим призренско-јужноморавским говорима анализиране области стабилизује се наставак *-(o)смо*. Само је у СиГ у 1. л. мн. простих претерита, посред *-(o)смо*, присутан већим бројем потврда и наставак *-(o)мо* (Младеновић, 2004а: 456). Обим присутности новог наставка *-(o)смо*, очигледно, условљен је интензитетом контаката са косовско-ресавским говорима на северу Метохијске и Косовске котлине, односно СиГ са сретечким говором⁸.

Ова иновација очигледно је развијена заједно са суседним говорима косовско-ресавског типа. Тенденција ка уопштавању наставака *-смо*, *-сте* у косовско-ресавским говорима северне Метохије и северозападнoг Косова, али и призренско-јужноморавским говорима Метохијске и Косовске котлине, затим у говору Сиринића, подржана је вишевековним миграцијама из југоисточне Црне Горе, из зетско-сјеничке дијалекатске области у којој је *-смо* и *-сте* стабилисано у високом проценту /Стијовић, 2007: 175, 179; Вељовић, 2014: 165/.

Овакво објашњење потврђује и број примера новог наставка у 1. л. мн. простих претерита – број потврда са *-(o)смо* повећава се како се иде од југа ка северу.

Акцент за 1. л. мн. и 2. л. мн. није од значаја, пошто комбинација свршеног вида и наставака *-смо/-осмо* отклања могућност хомонимије са другим гл. облицима. Нерелевантност доводи до акцента који се парадигматски везује за место акцента у неком од облика једине аориста /Младеновић, 2001а: 238–243/.

3.2.3. У свим призренско-јужноморавским говорима анализиране зоне у 2. л. мн. стабилан је наставак *-сте*.

3.2.4. Стабилизацијом множинских наставака с елементом *-х-* и одсуством наставака *-(o)смо*, *-(o)сте*, говори северношарпланинског типа судбином множинских облика уклапају се у македонско-бугарски ареал /Младеновић, 2001: 417, 423–424; Младеновић, 2004а: 455/.

3.2.5. У 3. л. мн. простих претерита стање је у превирању, тако да се у различитим деловима метохијских и косовских говора уочава тенденција брисања морфолошке разлике у 3. л. мн. аориста и имперфекта (в. т. 4.4).

У северношарпланинским говорима стање је једноставније, пошто је у оба проста претерита стабилисан имперфекатски наставак *-(х)а*.

4. ИМПЕРФЕКАТ

4.1. Иако са редукованом употребом, у говорима метохијско-косовско-сиринићког ареала имперфекат није непознат, најотпорнији је пред продором перфекта несвршених глагола у СиГ, што и није неочекивано, с обзиром на

⁸ Примере в. у Реметић, 1996: 504; Младеновић, 2001а: 238–243; Младеновић, 2004а: 455–456; Младеновић, 2013: 338–339.

близину СрГ и локалне миграције српског становништва из Средске у Сиринић. Судећи по досадашњим описима говора призренско-тимочког типа, имперфекат се добро чува у већем делу⁹, са препознатљивим принципом да говори са бољим чувањем именске флексије показују тенденцију упрошћавања глаголске флексије и обрнуто. Његовом поодмаклом заменом перфектом несвршених глагола, метохијски и косовски говори призренско-јужноморавског типа представљају посебну област унутар призренско-тимочке области.

Присуство имперфекта у севернијем делу ЈМГ и ЦКГ мање је снаге него у севернометохијским говорима, у којима је и иначе његова употреба сужена /Букумирић, 2003: 261–262/, додуше, са нешто чешћом употребом него у другим косовско-ресавским говорима /Јовић, 1968: 144–146; Пецо–Милановић, 1968: 352–353; Симић, 1972: 395–397/. Бољем чувању имперфекта у севернометохијским говорима, а судећи по речничкој грађи из вучитрнског говора /Елезовић, 1932; Елезовић, 1935/ и у северозападним косовским говорима, допринео је контакт са зетско-сјеничким говорима¹⁰, остварен кроз миграције.

Снага употребе имперфекта слаби како се иде од југа ка северу, и то како у Метохијској, тако и Косовској котлини. У јужној Метохији, имперфекат је заступљенији у призренском градском говору /Реметић, 1996: 505–507/, што се може објаснити јаким сретечким адстратом, који је унет у призренски говор у 19. и почетком 20. века.

4.2. Ј е д н и н а

Док *-ше* у 2/3. л. јд. имперфекта остаје стабилно у свим говорима анализиране зоне, губитак *-х* из наставка 1. л. јд. узроковао је различита морфолошка преобликовања овога лица, што је довело до појаве различитих морфолошких типова.

4.2.1. Основински вокал у глаголима *-а* и *-е* групе углавном се добро чува у свим говорима анализираниог ареала. Глаголи *-и* презентске групе у свим говорима имперфекат граде од промењене основе, пошто је у ове глаголе продрло *-е-* из новијих образовања типа *умѣх* (Белић, 1965: 61)¹¹:

Зборé с њéга, носé за у цркву, радé у град^т, ка у вéтар ја да зборéше, радéшио тó гóдину, ја носéше ЈКГ, *мислé да ймамо, носé до у цркву, пластé сéно, и ја горé од мýке, држешо* двé кра́ве ЦКГ, и *носé дрва, зборé, мисл'é, бел'é, тражé* га по дуга́не, *радéше* и *ја, носéшио* до у Дојнице ЈМГ, *носéше, крстéше, држéше, белéше* вýну СиГ;

⁹ Белић, 1905: 546. Уп. са смањеном употребом у говору Алексиначког Поморавља / Богдановић, 1987: 195–198/.

¹⁰ Уп. са добрим чувањем имперфекта у зетско-сјеничким говорима: Стевановић, 1933/34: 118; Пешикан, 1965: 176–178; Барјакгаревић, 1966: 102–103; Стијовић, 2007: 174–177; Вељовић, 2014: 161.

¹¹ О ареалу оваквог преобликовања у балканословенском ареалу и литератури о овом питању в. у Младеновић, 2001: 417–418; Младеновић, 2004а: 459.

ми́сл'ех, но́сех, се́дех; и ја ми́сл'еше, но́сеше (в. и Младеновић 2001: 418) ГГ, *др́жешо во́лови, но́сешо, тр́чешо* по њи, *крати́шо* ос шара, брго *ста́решо* СрГ, *ја се клати́еше* од б́ол'ес, *ја му но́сеше* да једе ПодгорГ;

4.2.2. У делу примера у говорима призренско-јужноморавског типа очуван је наслеђени облик 1. л. јд. имперфекта после испадања -х из наставка -ах. Овакав облик 1. л. јд. најбоље је очуван у ЈМГ у говорима Призрена, Подриме и Ђаковице, затим у ЦКГ. У СиГ потврде овога тима малобројне су:

Ни ја *не мога́* да помо́гнем, прво *струга́* ко́рку, *поја́* на славу, с тэслу *кова́* ба́скију, и ја *сеја́* ова́с у ту њи́ву ЦКГ, *оћа́* да му ка́жем, *ткаја́*, *купува́* ву́ну, *плета́* за прода́ву, му се *смеја́* што не мо́же, а ја *ора́* с волóве, *ткаја́* за да́ре ЈКГ, *веја́* у обóр, ал *лаја́* кад зборéсмо, ја *дава́* по двé ба́нке, *болува́* од мафэз^с, *нац'ува́* рабóту де мо́гу, *донесува́* кол'ико сам зара́дија, *ткаја́*, *купува́* ву́ну, *дава́* па́ре за по́рез^с ЈМГ, *кунува́* да му одне́сем, *ткаја́* од ву́не СиГ.

Наведени облици јављају се у 1. л. јд. као једини у једним говорима или као један од конкурената у другима.

4.2.3. У једном делу говора преузима се -ше из 2/3. л. јд. Овај наставак највеће је снаге у северношарпланинским говорима, посебно у ПодгорГ, у коме је у 1. л. јд. стабилисано -ше, што је корелативно са стабилизацијом једног наставка у јединској парадигми аориста (в. т. 3.1.3). Губитак морфолошке индивидуалности 1. л. јд. компензује се појачаном употребом личне заменице:

Ја *има́ше*, *ми́сл'еше* ће до́јде, *др́жеше* и о́фце, и ја *рабóташе* ГГ, ја *збóреше* со н'éго, ја ти *л'эта́ше* по н'и́ва; *вóзеше* на ко́ла, кад га ви́де; та́ј го́дина *сија́ше* и ко́ломбоч' ПодгорГ, ја *збóреше* оз ња́у, *пи́штеше* што ме бо́ли, *рабóташе* у По́лица СрГ.

Од говора призренско-јужноморавског типа, -ше у 1. л. јд. највеће је снаге у ЈКГ /Младеновић, 2013: 343/, док је у ЦКГ забележено мало таквих примера. У јужнометохијском делу овај наставак је потврђен у најјужнијем подгорском говору, што и није неочекивано с обзиром на близину СиГ, у коме су облици типа ја *има́ше* релативно чести. У говорима између Призрена и Ђаковице, морфолошка разлика између 1. л. јд. и 2/3. л. јд. остаје стабилна¹² (*ткаја́*, *ткаја́ше*, *ткаја́ше*, *ткаја́смо*, *ткаја́сте*, *ткаја́в*).

4.2.4. Преузет наставак -ше морфологизује се додавањем аористног -о у свим говорима који знају за преузимање наставка -ше, с изузетком ПодгорГ. Преосмишљени наставак -шо практично је стабилисан у СрГ:

Ја га *мрзéшо*, *зна́шо* и ја, *има́шо* па́ре ЈКГ, *ра́дешо* у центрáлу, *вика́шо* да нéма ЦКГ, *продава́шо* сирéње, *седéшо*, *бéшо* у Штр́пце СиГ, *пи́штéшо* на пúт, *вика́шо* ги на свáдбу, *тражéшо* за у кúч'у ЈМГ (подгорски говор);

¹² Више о ареалној дистрибуцији у говорима призренско-јужноморавског типа и примере в. у Младеновић, 2004а: 459.

викашо по брата, *трчашо* да побјејнем, *работашо* ГГ, *жњеше*, а ти *зборешо*, *носешо* за село, *тражешо* у њи, *имашо* и *ја, седешо* прет кућа СрГ.

Преузимање аористног елемента *-о* не доводи до хомонимије, пошто се имперфекат по правилу гради од несвршених глагола.

4.3. Поред преобликовања наведеног у т. 4.2, у метохијско-косовским говорима у имперфекту потврђени су и ређи примери основа типа *имад-а-*, *знад-а-* / *имађ-а-*, *знађ-а-*, чиме се ови говори разликују од северношарпланинских. Овакви примери чешћи су у говорима Косовске котлине. У јужно-метохијском делу нешто већи број потврда забележен је у севернијем делу подримског говора, географски блиског севернометохијском косовско-ресавском говору. Број глагола са оваквим типом имперфекта ограничен је на оне глаголе који се јављају без и са проширењем презентске основе елементом *-д-*, тј. од глагола *имам* / *имадем*, *знам* / *знадем*, *ваљам* / *ваљадем*, *јем* / *једем*. У овим говорима, такође, потврђене су и основе аориста с елементом *-д-* од префиксованих глагола *по-знадем*, *при-знадем*, *из-едем* (и њега га *по-знадо*, *изедо* што даде). У СиГ облици имперфекта с проширењем *-д-* нису потврђени.

Основа имперфекта с елементом *-д-* / *-ђ-* није, иначе, обележје говора призренско-тимочког типа изван метохијско-косовског ареала¹³.

Имада за зиму, *знада* за ту мuku, *имадаше* да му кажем, *имадашо* и ово у памет, *знадаше* да каже, да не се наљути и *ја једаше* (в. и Младеновић, 2013: 342) ЖКГ, *ја немада* ни за леба, *имада* голему мuku, *знада* како да кажем, *имадаше* јену-пару да му дам, сваки пут *једá* код брата ЦКГ, *имада* два бол'еса да л'еч'им, *знада* како да му помогнем, *ваљада* ми тој за децу ЈМГ.

Примери са јотованим сугласником основе, као конкурент мање снаге, потврђени су у севернијем делу Косовске котлине – око Приштине и Липљана /Богдановић, 1992: 44/:

Имађá јену козу, *знађá* да не може, *иђáше* и он, и ми *знађáсмо* да јемо, па ве óтера кад не му *ваљађáсте*, *имађá* да платим, *знађá* да се потпишем.

Основа с елементом *-д-* / *-ђ-* обележје је укупне имперфекатске парадигме:

Знада́смо што ни треба, *имада́сте* ли коња, *имада́ше* и тамо неке људи, *ваљада́ше* ми паре, *знада́шоше* и они, *једáсмо* ка[д] доц'оше ЖКГ, *ида́смо* две године, *знада́смо* да дођемо, *имада́у* прошлу годину, до прошле године *имађáсмо* по пет краве ЦКГ, *ваљада́смо* да бегамо, *имада́сте* млого свáтове, *знада́сте* шо нема ЈМГ.

4.3.1. Имперфекат с елементом *-д-* / *-ђ-* потврђен је у косовско-ресавским говорима /Букумирић, 2003: 262; Јовић, 1968: 144–145; Симић, 1972: 396/, а обележје је и говора зетско-сјеничког дијалекта /Драгин, 2006: 449;

¹³ Слабе трагове (*знађа*, *имеђаше*) у делу говора Алексиначког Поморавља Н. Богдановић објашњава инфилтратом из контактних косовско-ресавских говора /Богдановић, 1987: 196–197/.

Божовић, 2008: 84–85; Вељовић, 2014: 162/. С обзиром на стабилизацију множинских *-смо*, *-сте* у говорима метохијско-косовско-сиринићког ареала, не може бити дилеме да је и присуство облика типа *имадаше* / *имађаше* у овим говорима у непосредној вези са стањем у дијалектима са којима су ови говори били у контакту кроз језички контакт оствариван сталним миграцијама.

Продору елемента *-д-* у имперфекатску основу допринели су и они глаголи прве врсте који иначе регуларно имају финални сугласник основе типа *дадо*, *украдо*. На експанзију *-адо* указује и аорист глагола *јзедо*, потврђен у косовским и севернијим јужнометохијским насељима.

Само преобликовање *-ађа-* у *-ада-* морфолошког је порекла, настало наслањањем имперфекта на презентску основу на сличан начин како је презентски нејотовани сугласник стигао у трпни глаголски придев /Младеновић, 2013: 342/. Присуство напоредних облика типа *имаше* и *имадаше* у метохијско-косовским говорима од глагола који се јављају без и са проширењем *-д-* (*имам* / *имадем*, *ваљам* / *ваљадем*, *знам* / *знадем*, *јем* / *једем*)¹⁴, даје за право Б. Вељовић која облике имеперфекта без јотованог сугласника у неким зетско-сјеничким говорима објашњава утицајем презентске основе /Вељовић, 2014: 162/.

4.3.2. У најсевернијем делу ЦКГ, поред облика са *-к-*, забележене су и ретке потврде основа са *-ч-*:

И ја тада *печá* ракију за продаву; ка[д]) да видим, Шиптар *сéчаше* дрва у моју шуму.

И овде су обичнији облици без јотованог сугласника:

Ја *пекá*, *пекáсмо* ако имамо, *пекáсте* по сто казана ракију ЦКГ;

секá сас секиру, он *пекáше* јенога вола, па што ако *пекáшо*, *пекáсмо* кад имадамо ЈКГ, *пекá* цеја но́ч', *пекáв* сваки дон, а и они *пекáв* у наш казан ЈМГ.

4.4. М н о ж и н а

У множини имперфекта говори метохијско-косовско-сиринићког ареала показују сличност, али не и идентичност.

Обимом стабилизације *-смо* и *-сте* у 1. л. и 2. л. мн. имперфекат показује корелацију са аористом (в. т. 3.2.2): како се иде од југа ка северу, има све мање примера 1. л. мн. простих претерита с наставком *-мо* (Младеновић, 2004 а: 469–452).

Због морфолошких укрштања посебну пажњу заслужује 3. л. мн. простих претерита.

4.4.1. Различита уопштавања множинских наставака аориста и имперфекта јасно двоје говоре призренско-јужноморавског од говора северношарпланинског типа. Призренско-јужноморавски говори уклапају се у општесрпски развитак, са варијацијама у 3. л. мн., северношарпланински у македонско-бугарску еволуцију¹⁵.

¹⁴ О присуству двојства в. Младеновић, 2001а: 228–229.

¹⁵ Више о овоме в. у Младеновић, 2013а.

4.4.2. Упркос блискости у наставцима *-смо* и *-сте* у 1. л. мн. и 2. л. мн. аориста и имперфекта, говори метохијско-косовско-сиринићког ареала показују знатну неуједначеност у 3. л. мн. Овде се препознају два ареала – један у јужној Метохији, други у Косовској котлини. У СиГ сусреле су се тенденције и ЖКГ и ЈМГ порекла.

Тежњом ка уопштавању имперфекатског наставка у 3. л. мн. оба проста претерита, уз истовремено одсуство продора аористног наставка *-ше* у 3. л. мн. имперфекта, ЈМГ удаљава од косовских говора. Уз разлику у судбини 3. л. мн. презента, ово је најзначајнија разлика у систему глаголских облика између призренско-јужноморавских говора Метохијске и Косовске котлине.

У ЈМГ старији аористни наставак потискује се имперфекатским, а обим преосмишљавања 3. л. мн. аориста различит је у појединачним говорима. Аористи наставак *-ше* боље се чува на југу ЈМГ, тако да су у подгорском и призренском градском говору равноправни облици 3. л. мн. типа *доџ'оше* и *доџ'ов*. Северно од Призрена, у говору Подриме и Ђаковице, у 3. л. мн. аориста изразито доминира имперфекатски наставак, тако да је: *доџ'ов*, *донес'ов* (: *има'дав* и *они*, *зна'дав* да кажев)¹⁶.

У косовским призренско-јужноморавским говорима стање је неуједначено. У ЖКГ у оба проста претерита у 3. л. мн. уопштава се аористно *-ше* (*има'шоше*, *сед'ешоше*), које је практично истисло *-(х)у* из имперфекта (Младеновић, 2013: 344–348). Како се иде од југа ка северу ЖКГ повећава се присуство наставка *-(х)у* у 3. л. мн. имперфекта. У ЦКГ *-ше* остаје стабилно у 3. л. мн. аориста, док су у 3. л. мн. имперфекта потврђена два наставка: *-(х)у* и *-ше* /Павловић, 1970: 106; Младеновић, 2013: 345/. У најсевернијем делу потврде са *-ше* у 3. л. мн. имперфекта веома су ретке /Младеновић, 2013: 345–346/.

У СиГ у 3. л. мн. имперфекта јављају се два наставка: основно *-у* (*крст'еу*, *гост'еу*, *има'у*) и ређе *-ше* (*крст'еше*, *гост'еше*, *има'ше*), посебно у Штрпцу и Берејцу /Младеновић, 2004а: 460/. Оваква ситуација у СиГ последица је његовог лингвогеографског положаја и локалних миграција према јужној Метохији и јужном Косову.

Уједначавања наставака сва три лица множине оба проста претерита постоје и у другим деловима српске дијалекатске области¹⁷.

4.4.3. Реморфологизација 1. л. јд. имперфекта после губитка *-х* и продор *-ше* из 2/3. л. јд. извршени су у северношарпланинским говорима и јужнокосовском говору на начин на који су извршени у северномакедонским /Видоески, 1991: 216–218/ и призренско-тимочким говорима /Белић, 1905: 361–364/ – продором аористног обележја *-о(х)*, па је тако створен нови

¹⁶ Младеновић, 2004а: 460. Види и овде наведене примере.

¹⁷ О морфолошком преобликовању у 3. л. мн. аориста и имперфекта у српском дијалекатском простору в. у Бошњаковић–Радовановић, 2011: 191–204.

формант *-шо(x)*. На овако формиран облик додају се наставци имперфекта: у ЈКГ говору *-смо, -сте, -ше*, па настаје нови имперфекатски наставак *-шосмо, -шосте, -шоше* (*има́шосмо, има́шосте, има́шоше*) односно *-асмо, -асте, -аше* (*имада́смо, имада́сте, имада́ше* /Младеновић, 2013: 347–348/. На овај начин, морфолошки се диференцирају аорист и имперфекат, пошто се у облицима аориста не среће елемент *-шо-*.

У СрГ и ПодгорГ доследно, у ГГ факултативно, среће се *-шомо, -шоте, -шоа* (*има́шомо, има́шоте, има́шоа*)¹⁸.

4.5. У македонским говорима, с делимичним изузетком у северномакедонским, у множини имперфекта и аориста настао је нови синкретизам, формиран стабилизацијом *-х-* у сва три лица оба претерита, са доминантним наслањањем на имперфекатске наставке.

Само је у делу ГГ сачувано *-х* у наставцима /Младеновић, 2001: 417–420/.

У северношарпланинским говорима у мн. имперфекта формиран је однос: *íмахме, íмахте, íмаха* у ГГ, односно *има́шомо, има́шоте, има́шоа* у СрГ и ПодгорГ. Одсуство новог форманта *-шо-*, осим у једном пункту у горанском говору, може се довести у везу са опстанком *-х* у наставку, чиме се имперфекат морфолошки довољно маркира у односу на презент.

Литература

- Барјактаревић, 1966: Д. Барјактаревић, Новопазарско-сјенички говори. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, XVI, 1–177.
- Белић, 1905: А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*. Изабрана дела Александра Белића; девети том. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- Белић, 1965: А. Белић, *Историја српскохрватског језика II, свеска 2. Речи с конјугацијом*. Београд: Научна књига.
- Богдановић, 1987: Н. Богдановић, Говор Алексиначког Поморавља. *Српски дијалектолошки зборник*, XXXIII, 10–302.
- Богдановић, 1992: Н. Богдановић, Неке особине говора Великог Алаша. *Гласник Баштина*, свеска 3. Приштина: Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, 39–45.
- Божовић, 2008: М. Божовић, Инфинитив, аорист и имперфекат у поибарским говорима. *Зборник Института за српски језик САНУ I (посвечено др Драгу Ћупићу поводом 75-годишњице живота)*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 79–80.

18 Примере в. у Павловић, 1939: 188–209; Младеновић, 2001: 417–420; Младеновић, 2004а: 460.

- Бошњаковић–Радовановић, 2011: Ж. Бошњаковић и Д. Радовановић, Синтетички поглед на творбу аориста и ареал наставака у штокавском наречју. Нови Сад: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIV/1, 191–204.
- Букумирић 2003: М. Букумирић, Говори северне Метохије. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, L, 1–356.
- Вељовић, 2014: Б. Вељовић, Облици имперфекта у говору Тутина и околине. Нови Сад: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LVII/2, 161–177.
- Видоески, 1991: Формите на имперфектот. У: Б. Видоески. *Дијалектите на македонскиот јазик*. Том 3. Скопје: македонска академија на науките и уметностите, 1998, 211–228.
- Драгин, 2006: Г. Драгин, Имперфекат и аорист у говорима Студенице. Београд: *Српски језик*, XI/1–2, 447–456.
- Елезовић, 1932: Г. Елезовић, Речник косовско-метохиског дијалекта. Свеска прва. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, IV, 1–477.
- Елезовић, 1935: Г. Елезовић, Речник косовско-метохиског дијалекта. Свеска друга. *Српски дијалектолошки зборник*, VI, 1–487.
- Јовић, 1968: Д. Јовић, Трстенички говор. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, XVII, 1–239.
- Младеновић, 2001: Р. Младеновић, Говор шарпланинске жупе Гора. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, XLVIII, 1–606.
- Младеновић, 2001а: Р. Младеновић, Место акцента глагола у Призренско-метохијској котлини. Београд: *Српски језик*, VI/1–2, 223–264.
- Младеновић, 2004: Р. Младеновић, Дијалекатска диференцијација српских говора на југозападу Косова и Метохије, у: *Зборник радова са Међународног научног скупа „Живот и дело академика Павла Ивића”*. Суботица: Градска библиотека · Београд: Српска академија наука и уметности · Нови Сад: Филозофски факултет · Београд: Народна библиотека Србије · Нови Сад: Матица српска · Београд: Институт за српски језик САНУ, 209–249.
- Младеновић, 2004 а: Р. Младеновић, Глаголски облици у северношар-планинским и јужнометохијским говорима. Нови Сад: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVII/1–2, 445–474.
- Младеновић, 2005: Р. Младенович, Говори трих мусульманских славјанских етнокултурних група на југо-западе Косово и Метохије, у: *Материјали Международной научной конференцији (Санкт-Петербург, 11–12 јунија 2004 г.)*.: Санкт-Петербург – Мюнхен: Biblion Verlag, 52–82.
- Младеновић, 2012: Р. Младеновић, Подгорански – један мешавински горанско-јужнометохијски говор, у: *Време и историја в славјанските езици, литератури и култури. Сборник с доклади от Единадесетите национални славистични четенија 19–21 април 2012, Том I – Езикознание*. Софија: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 301–314.
- Младеновић, 2013: Р. Младеновић, *Говор јужнокосовског села Гатње*. Монографије 18. Београд: Институт за српски језик САНУ.

- Младеновић 2013а: Р. Младеновић, Преобликовање имперфекта и аориста српских говора у српско-македонском пограничју, у: *Језици и културе у времену и простору II*. Тематски зборник. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет, 171–181.
- Павловић, 1939: М. Павловић, Говор Сретечке жупе. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, VIII, 1–353.
- Павловић, 1970: М. Павловић, *Говор Јањева*. Нови Сад: Магица српска.
- Пецо – Милановић, 1965: А. Пецо и Б. Милановић, Ресавски говор. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, XV, 1–217.
- Пешикан, 1965: М. Пешикан, Црногорски средњокатунски и љешански говори. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, XVI, 1–217.
- Реметић, 1996: С. Реметић, Српски призренски говор I. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, XLVII, 319–614.
- Симић, 1972: Р. Симић, Левачки говор. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, XIX, 1–618.
- Стевановић, 1933/34: М. Стевановић, Источноцрногорски дијалекат. Београд: *Јужнословенски филолог*, XIII, 1–128.
- СТИЈОВИЋ, 2007: Р. СТИЈОВИЋ, Говор Горњих Васојевића. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, LIV, 1–323.

Radivoje M. Mladenović

AORIST AND IMPERFECT IN VERNACULARS OF KOSOVO-METIHIJA AND NORTH ŠAR MOUNTAINS

(Summary)

This paper analyzes morphological development of simple preterites in the area where vernaculars of Pizred-South Morava types are spoken, i.e. in the southern part of the Metohija basin, and in southern and central parts of the Kosovo basin and the North Šar Mountains vernacular of Sirinić. Three vernaculars of the north Šar Mountains type – Gorani, Podgorani and Sredska – were exposed to the influence of Macedonian of various degrees. The typology and genetic origin of both types of vernaculars involved different morphological evolutions of simple preterites, which is particularly visible in their plural forms.

Balkans-type transformations, in which the dominant tendency is simplification of the linguistic system, i.e. associating the aorist with perfective verb forms and associating the imperfect with imperfective verbs, are equally common in all vernaculars of the area in question.

A striking difference between the Prizren-South Morava and north Šar Mountains type vernaculars can be seen in their plural forms. Expansion of aorist plural

morphemes and highly-stabilized plural morphemes *-smo*, *-ste* bring the Prizren-South Morava vernaculars closer to the adjacent Kosovo-Resava vernaculars, with which they share many other morphological features (*imadaše* / *imadaše*). Stabilization of imperfect morphemes in both preterites (*donesomo* / *donesome*, *donesote*, *donesoa*) makes the north Šar Mountains vernaculars part of the Macedonian-Bulgarian dialectal area.

Vernaculars of these types can clearly be distinguished by the third person singular of simple preterites. Use of the imperfect morpheme (*donesoa*, *imaa* / *imašoa*) is typical of the north Šar Mountains vernaculars. Complete stabilization of aorist formation from perfective verbs and imperfect formation of imperfective verbs and complete coalescence of first and second persons singular in both preterites caused the third person plural to blend with them. In south Metohija vernaculars the imperfect morpheme (*prodž'ov*, *imadav*) became common; in most parts where south Kosovo vernacular is spoken the aorist *-še* (*prodž'oše*, *imašoše* / *imadaše*) became common; although the process of reduction of both *-šee* morphemes has begun, the morphological difference in the third person singular in both preterites is still dominant.

Key words: aorist, imperfect, Kosovo-Metohija, vernaculars of north Šar Mountains, morphological approximation.